

ПРЕДГОВОР МИХАЈЛА ПУПИНА

Када се осврнем и погледам како је ова књига нарасла за време откако је пишем – а на то сам уложио преко годину дана – чини ми се да би се сврха њена најбоље описала овим речима у почетку Једанаесте главе:

„Главна сврха мога приповедања била је да опишем дивну појаву идеализма у американој науци, поглавито у природним наукама и у индустријама које су у вези с њима. Својим сам очима посматрао како је дошло до те појаве и како се она постепено развијала. Све што сам до сада говорио, био је покушај да о томе дам ону сведоџбу коју може дати само стручњак, човек позван да о тим стварима говори. Али има много других американских научњака који су још више позвани да о овоме послу кажу свој суд; научњака чија је реч претежнија. Зашто онда да о идеализму у американој науци говори један научњак који је свој живот овде почео као српски усељеник, крај толиких рођених американских научњака, који о том предмету знају много више него ја? Ко је доведе пратио моја излагања, одговор на то питање наћи ће сам. Подвући ћу овде само ту околност да извесни психолошки разлози поткрепљују моје мишљење: да има прилика које падају у очи усељенику, док умичу погледу синова неке земље. Ко види, тај и верује. Нека говори онај који има вере, само ако има неку испоруку.“

Михајло Пупин

ШТА САМ ЈА ДОНЕО АМЕРИЦИ?

Када сам се, пре четрдесет и осам година, искрцао у Касл Гардену, имао сам у џепу свега пет центи. Мој удес у новој, мени потпуно страниј земљи, не би био ништа друкчи да сам место пет центи, собом донео и пет стотина долара. Млади усељеник, као што сам тада био ја, није ни у стању да нађе свој прави пут у овој земљи док не потроши сав новац који је донео. Ја сам донео пет центи и то сам одмах потрошио на један комад пите од шљива, што у ствари није ни била права пита од шљива: у њој су биле саме коштице, а ни трага од шљива. А да сам донео пет стотина долара, требало би ми само мало више времена да их утрошим, али, можда, опет на такве подвале, док би борба, која ме је очекивала, остала иста. Искрцати се у Касл Гардену без паре у шпагу, није баш тако велика несрећа за младог усељеника. Уопште за момка, који се одлучио да сам себи крчи пут ка самосталном животу, није никаква несрећа бити без новца, само ако он има у себи довољно снаге да савлада све тешкоће са којима би се сукобио.

Усељеник, који је вичан и потпуно упућен у разним вештинама и занатима и телесно способан да издржи све тешкоће напорног рада, с правом заслужује нарочиту пажњу. А што може дати онај млади усељеник, који нема ни паре, који није вичан нити каквој вештини, нити има какав занат, нити пак познаје језик земље у коју је дошао? Свакако ништа. И ја бих био враћен натраг да су и тада, пре четрдесет и осам година, постојали ови садањи законски прописи о усељивању. Међутим, има извесних ствари које млад усељеник може донети овој земљи, а које су много драгоцене него све оне ствари које данас прописује закон о усељивању. Да ли сам ја, када сам се 1874. године искрцао на Касл Гардену, донео коју од ових других ствари? Покушаћу да на то питање одговорим кратком причом о мом животу пре мога доласка у ову земљу.

Моје родно место је Идвор. Али тим није бог зна колико речено, јер се Идвор не може наћи ни на једној земљописној карти. То је једно мало село које се налази по страни главног пута у покрајини Банату, који је пре припадао Аустроугарској, а сада је знатнији део Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. На Мировној конференцији у Паризу, 1919. године, ту покрајину су тражили Румуни. Ни они нису могли побити чињеницу да је становништво Баната српско,

нарочито у оном крају Баната у коме се налази Идвор. Председник Вилсон и г. Лансинг познавали су ме лично, па када су од југословенских делегата дознали да сам ја родом Банаћанин, румунски разлози изгубили су много од своје убедљивости. У Идвору нико никад није живео осим Срба. А становници Идвора били су од увек земљорадници. У време мога детињства, већина је била неписмена. Па и отац мој и мајка моја нису знали ни читати ни писати. Ту се намеће питање: што је могао дечко од петнаест година, рођен и одгојен под таквим околностима, без паре у џепу, донети Америци, ако би се нашло законско могућности да се он у њу усели? Али ја сам тада веровао да ја носим Америци толико благо да ће ми се дозволити искрцавање, па сам се не мало изненадио када приметих да нико на мене ни главе не осврте, када сам овде стигао.

Идворски Срби, од незапамћених времена, сматрали су се за браћу Србима у Србији, који се налазе само на неколико пушкомета даље од Идвора, на јужној страни Дунава. Ведрих дана јасно се може из Идвора видети и Авала, брдо више Београда у Србији. Ово плаво брдо, које је за мене у то доба имало на себи нечег волшебног, изгледало је као да увек подсећа банатске Србе како Срби из Србије на њих стално мотре оком пуним нежне пажње.

У време мога детињства, Идвор је спадао у такозвану Војну границу у Аустрији. А та Војна граница има своју занимљиву историју. Све до почетка осамнаестог столећа турске најезде су стално узнемиравале аустријску царевину. С времена на време, турске војске би прелазиле јужну границу, коју су чинили Дунав и Сава, и упадале дубоко у аустријске покрајине. Концем шеснаестог века, оне су допрле чак и до самог Беча, и претиле су да постану озбиљна опасност и по целу Европу, да није пољски краљ Собијески притекао у помоћ и спасао Беч. Тада је аустријски цар Леополд I позвао Чарнојевића, српског пећског патријарха, из старе Србије, да се са тридесет и пет хиљада одабраних српских породица из старе Србије пресели у аустријске земље северно од Дунава и Саве, да чувају тзв. границе. И ти су се Срби за читава три столећа тукли са Турцима и у тим борбама дошли до велике вештине, у овом начину ратовања. Године 1690. патријарх се пресели са овим одабраним породицама у Аустрију и настани се на уском појасу земље на северним обалама ове две реке. Ту су створили организацију која се касније прозвала аустријском Војном границом. По предању, и моје родно место Идвор било је основано 1690. године, али не на истом месту на коме се сада налази. Прво насеље било је на једној узвишици, која се налази мало северније од садањег села.

Банат представља праву равницу, али је река Тамиш, близу Идвора, прокопала једну мајушну клисуру, и на једној од узвишица крај те клисуре, налазило се старо насеље Идвора, везано једном уском превлаком са новим насељем. То прво место за насеље изабрано је због тога што је пружало више повољних стратегијских преимућстава за одбрану од турских упада. Први насељеници су живели у подземним становима, које непријатељ није могао рас-

познати из даљине. Остатака тих подземних станова било је још у време мога детињства док сам, пре педесет година, ишао у школу у Идвору. Где је прва црква била, ту се данас диже стуб од цигаља, а на њему стоји један крст. У једном урезу са стране била је икона Богородице са дететом Исусом, пред којом је горео жижак натопљен у зејтину. По предању, тај пламен се није никад гасио. Предање је говорило и то да би се литијом коју би ту приредио добри свет у Идвору поуздано могла отклонити свака недаћа, која би селу претила, као суша и куга. И ја сам често био на тим литијама и увек, када бих се налазио у том напуштеном селишту, добијао сам утисак као да се налазим на светом земљишту. Свето земљиште ради тога што је ту проливана хришћанска крв у време борба хришћанских Срба из Идвора са турским освајачима. Свака посета том старом селу освежавала би приче о јунацима, којим су се моји сељани толико поносили. Овај скромни сељачки свет у Идвору био је оскудан у земаљском благу, али је обиловао у предањима о својој старини.

И данас, када ми пред очи изађе слика детињства у овом селу Идвору, видим да је главни посао духовног живота сеоског света у томе да одржава и негује стара предања. Спознаја о тим предањима била је том свету потребна и довољна да би разумео свој положај у свету и у аустријском царству. Када се мој народ, под патријархом Чарнојевићем, преселио у Аустрију и настанио се у Војној граници, закључио је тачно одређени уговор са царем Леополдом I. И тај уговор је убележен у једном аустријском државном спису, који се зове „Привилегије.“ По том старом уговору, Срби у Војној граници имали су права на духовну, привредну и политичку самоуправу. Њихова неотуђива својина била је земља, која им је тим уговором предата. У нашем селу, ми смо сами издржавали своју школу и своју цркву, и свако село бирало је своју управу. На челу села био је кнез или поглавица, обично који плећат сељак. Мој отац био је кнез неколико пута. Владике и народ бирали су своје духовне и световне поглавице, патријарха и војводу, световног и војног поглавара. Ми смо били слободни, независни власници земље. За те „привилегије“, народ је преузео на себе обавезу: да брани јужне границе од турске најезде. Али када је наш народ, под врховним заповедништвом принца Евгенија Савојског, у почетку осамнаестог столећа, помогао да се Турци протерају преко Дунава и када је цар открио сјајне ратничке способности Срба из Војне границе, подстакао је да се првобитне одредбе „Привилегија“ преудесе тако као да су се српски граничари обавезали и на то да бране аустријско царство од свих његових непријатеља. Тако су Срби из Војне границе бранили царицу Марију Терезију од Фридриха Великог, бранили су цара Фрању од Наполеона, бранили су цара Фердинанда од побуњених Маџара 1848. и 1849, а 1859. и 1866. они су бранили Аустрију и од Италије. Јуначки подвизи Идвораца у време ових ратова били су основа за многа предања у Идвору, сачувана у многим причама и заносним песмама. Читање и писање слабо је цветало тих дана у Идвору, али је песништво било у пуном јеку.

Веран старим обичајима српске расе, народ у Идвору, дугих зимских ноћи, одржавао је своја села. Као дечко, био сам на многим од тих села у кући мога оца. Старији људи би поседали око топле пећи на клупи, која је била део пећи, направљена од истог материјала као и пећ, обично од ћерпича, па намалтерисана и окречена. Пушило би се и причало. Старци су личили на сенаторе, које је нека виша сила одредила да буду чувари све мудрости у Идвору. Крај њихових ногу седели су млађи људи, на столицама, а пред сваким од њих стојала би котарица у коју су крунили жута зрна са великих клипова од кукуруза. То би им био посао то цело вече. А уз зидове, на ниским столицама, седеле би старије сељанке. Преду вуну, лан и кудељу. Младе жене обично шију и везу. Као материном љубимцу, мени је било дозвољено да седнем поред своје мајке и прислушкујем мудролије и бајке, које би текле са усана стараца, а понекад и млађих људи, када би од стараца дошли до речи. С времена на време, запевале би младе жене понеку песму о коме од последњих догађаја. Када би, на пример, који од стараца завршио како причу о Карађорђу и његовим историјским борбама са Турцима, жене би запевале песме у којој се славе Карађорђе, храбри војвода Хајдук Вељко, који је са једном шаком Србијанаца бранио Неготин од једне велике турске војске под Мула-пашом. Ова храбра чета, како је песма описује, подсећа на ону малу чету старих Грка на Термопилима.

Неки од стараца на овом селу били су у Наполеоновим ратовима. Сећали су се добро и прича, које су слушали од својих отаца о аустријским ратовима са Фридрихом Великим током осамнаестог столећа. Средовечни људи били су у борбама за време Мађарске буне, а млађи су тек прошли кроз ратове у Италији 1859. и 1866. Један старац био је у битци код Асперна, када је Аустрија тукла Наполеона. Имао је једно велико царско одликовање, ради кога је био особито горд. Ишао је и у Русију са једном аустријском дивизијом за време Наполеоновог похода 1812. Звао се Баба Батикин, а у селу су држали да је био видовит и да је могао да прориче, јер је имао необично јако памћење и изванредан приповедачки дар. А говорио је као гуслар, српски минстрел. Није он причао тако живо само о ономе што се догађало у Аустрији и Русији за време наполеонских ратова, у којима је и сам био, него је очаравао своје слушаоце и причама о аустријским походама против Фридриха Великог, о којима му је причао његов отац по свом повратку са бојних поља у Шлезији. Ја се врло добро сећам његових прича о Карађорђу, кога је он лично познавао. Звао га је Великим Вождом, вођом србијанских сељака, и никад се не би уморио причајући о његовим јуначким борбама са Турцима у почетку деветнаестог столећа. И ове приче о Карађорђу, на овим поселима, увек би изазвале више одушевљења него све његове друге заносне приче. Пред крај села, Баба Батикин би издекламовао по коју од старих српских јуначких песама, а много их је знао на памет. Када би те песме декламовао, његово сухо и наборано лице озаривала би нека нарочита светлост. И како га се данас сећам, то лице откривало је лице видовитог

човека. И данас још пред очима ми је слика његове ћелаве главе са дивним челом, надстрешеним над густим обрвама кроз које су светлукале дубоко уто-нуле очи, светлећи као сјајни месец кроз четине старог бора. Он је учио свет у Идвору историји српског народа од битке на Косовом пољу, 1389, па све до Карађорђа. Он је у Идвору у животу одржавао стара српска предања.

Он је био и мој први и најбољи учитељ историје.

Млађи људи причали би приче из аустријског похода на Италију, славећи подвиге људи из Идвора у тим борбама. Нарочито се много причало о битци код Кустоце, у којој су граничари скоро сатрли италијанске армије, а то због тога што су у тим биткама узели учешћа људи који су се тек повратили из Италије. Али се сећам врло добро да је сваки од њих са највећом хвалом говорио о Гарибалдију, вођи италијанског народа у борби за ослобођење. Звали су га италијанским Карађорђем. И сећам се да је у кући мога оца, где су се одржавала ова села, била једна Гарибалдијева слика у боји, са његовом црвеном кошуљом и шеширом окићеним перјем. Та је слика висила поред иконе, слике нашег свеца. С друге стране иконе, била је слика руског цара, који је тек неколико година пре тога био ослободио руске робове. У истој соби, на једном нарочито истакнутом месту, сама за себе, висила је слика Карађорђева, вође српског устанка. А после 1869. ту више није било слике аустријског цара.

Јуначке српске песме, које је певао Баба Батикин, славиле су великог народног јунака, Краљевића Марка. Његови мегдани били су мегдани снажног и храброг човека, који брани слабе и потиштене. Иако је био краљевског порекла, Марко се никад није борио да осваја земљу и градове. Како га гуслар слика, Краљевић Марко био је прави заточник права и правде.

У то време се таман био завршио грађански рат у Америци. И кадгод би Баба Батикин споменуо име Линколново, помишљао сам да је то амерички Краљевић Марко. Утисци са ових села били су душевна храна која је у мојој души оживела и одржала осећање: да је борба за право, правду и слободу најплеменитија и најузвишенија ствар на овом свету. И само љубав према слободи, правци и правди подстакла је Србе из Војне границе да оставе своја стара огњишта у старој Србији и одселе у Аустрију, где су радо пристали да живе и у подземним кућама и веру се као пузавци, само да би уживали благодати политичке слободе.

„Привилегијама“ била је граничарима зајамчена та слобода, а за ту своју слободу они су били увек готови да се боре за аустријског цара на свима бојиштима. Верност цару била је основна врлина граничара. И та верност била је јача и од дивљења које су осећали према Гарибалдију 1866. Тако је дошло до аустријске победе код Кустоце. Аустријски цар, као чувар њихове слободе, уживао је почасно место поред људи као што су били Краљевић Марко, Карађорђе, цар Александар Ослободилац, Линколн и Гарибалди. Ова су имена била

уписана у „Књизи славе“ у Идвору. Али, када је 1869, цар укинуо Војну границу и њен народ изручио Маџарима, граничари су осетили да су издани и да је цар погазио своју реч, дату њима, а уписану у „Привилегијама.“ И данас се сећам како ми је отац рекао једнога дана: „Ти не смеш служити цара. Цар је погазио своју реч, у очима граничара, он је издајица! Граничари презиру човека који своју реч не држи.“ Из тог разлога, у кући мога оца није било слике аустријског цара после 1869.

Када ми данас на ум дођу они дани, осећам, као што сам увек осећао, да је овај издајнички поступак аустријског цара 1869, био почетак конца аустријске царевине. Он је био зачетак народносног покрета у царству Фрање Јосифа Хабзбуршког. Љубав народа према земљи у којој су живели почела је да јења, док се, најзад, није сасвим угасила. А кад та љубав замре, мора умрети и држава. Тај сам наук научио од неписмених сељака у Идвору.

Учитељ у сеоској школи у Идвору никад није био у стању да на мене учини тако дубок утисак као што су га чинили ови људи на селима. Ово су били људи који су кретали у свет и узели живог учешћа у светским борбама. Читање, писање, рачунање, све то ми се чинило као средство за мучење, које је мој учитељ измислио само за то да би што више ускратио моју слободу, и то баш онда када сам се већ договорио са мојим друговима да што играмо и да се забављамо. По мом тадањем схватању, тај мој учитељ није имао ни појма о свету. Али ме је мајка ускоро убедила да сам био на погрешном путу. Она, није знала ни да чита ни да пише, па ми је говорила како је увек осећала као да је слепа код очију. Била је тако слепа, причала ми је она, да се не би усудила да крене даље од атара нашег села. Како се данас сећам, она би ми о томе на овај начин говорила: „Дете моје, ако желиш да пођеш у свет, о коме си толико слушао на овим нашим поселима, мораш потражити још један пар очију, очи за читање и писање. Знање, то су златне лествице које нас воде у небеса; знање је светлост која осветљава наш пут кроз овај свет и води нас у живот будућности, пун неуцеле славе.“

Била је то врло побожна жена. Као ретко ко, познавала је и Стари и Нови завет. Врло радо би понављала стихове из псалама. Познат јој је био и живот светих отаца. Омиљени светац био јој је Свети Сава. Прво сам од ње схватио живот овог чудесног Србина. Укратко речено, ово је прича коју сам од ње чуо: Свети Сава био је најмлађи син српског великог жупана Немање. Рано још одрече се краљевских части и повуче се у један манастир у Светој гори, где проведе много година у учењу и размишљању. Затим се врати у своју домовину у почетку тринаестог столећа, постаде првим српским архиепископом и основа самоуправну српску цркву. Он је основао и народне школе у држави свога оца. Ту су српски дечаци имали прилике да науче читати и писати. Тако је он отворио очи српском народу, а народ, из захвалности и признања према овим великим услугама, прозове га Светим Савом просветитељем, славећи

вечито његово име и успомену на њега. Од времена Светога Саве прошло је седам стотина година. Али ниједне године није било а да се, у сваком месту и у сваком дому, где Срби живе, не би одржавале светковине на којима се слави име његово.

Олимпијада Пупин, мајка Михајла Пупина

То је за мене било читаво откриће. Као и свако друго ђаче, и ја сам сваке године, у јануару, присуствовао прославама Светог Саве. Немирнији дечаџи, тим приликама, збијали би разне шале на рачун оног старијег ђака који би, дрхтавим и збуњеним гласом, декламовао о Светом Сави оно што би учитељ саставио за ту прилику. После те декламације, учитељ би упео све своје силе да, говорећи обично кроз нос и смешно накарађујући свој говор, допуни оно што је био написао за свог најбољег ђака. На концу би дошао попа, који би имао изглед стално уморног човека, почео службу пуну старинских словенских речи и фраза, што је нама, немирној сеоској деци, личило на покушај словачких трговаца са мишоловкама да своју робу похвале на српском језику. Ту би наше пригушено засмејивање дошло у највеће искушење. Тако ми моји враголасти вршњаци никад нису дали прилике да схватим прави значај службе о Светом Сави. По причи, коју сам тек чуо од своје мајке, и по начину на који ми

је она то све испричала, моја прва јасна слика о Светом Сави била је у овоме: то је био светац који је нарочито истицао вредност књиге и вештине писања. Тада сам тек разумео зашто је моја мајка толико полагала на читање и писање. Тада сам се и зарекао да ћу се томе посветити макар и по цену да напустим своје другове и вршњаке. А ускоро сам пружио доказа мајци да сам и у читању и у писању дорастао сваком свом вршњаку. И учитељ је приметио ту промену. Изненадило га је то, па је почео да верује како се десило неко чудо. Моја мајка је у чуда веровала, па је учитељу одговорила како то нада мном бди дух Светога Саве. Једног дана, у моме присуству, причала је она учитељу да је, у сну, видела како је Свети Сава положио своје руке на моју главу и, обрнувши се њој, рекао јој: „Кћери Пијада, ускоро ће школа у Идвору бити тесна за твога сина. Када то буде, пусти га да пође у свет где може наћи више духовне хране за душу своју, тако жељну знања и науке...”

Идуће године учитељ одреди да ја декламујем о Светом Сави и написа оно што је требало да ја кажем. Мајка моја то исправи и упрости, па ме нагна да јој то поновим неколико пута. Тога пута, на Светог Саву, држао сам прву своју беседу. Успех је био силан. Моји вршњаци, враголани, овог пута нису се засмејавали. Напротив, занимао их је мој говор, што ме још више осоколи. После тога говорили су људи међу собом да ни Баба Батикин не би умео то тако срочити и изговорити. А мајка моја, она је плакала од радости. Учитељ је само климао главом, а попа остао као у чуду. Обојица се сложише да је школа у Идвору већ мала за мене...

Концем те године, мајка наговори мога оца да ме пошаље у једну вишу школу у Панчеву, једном градићу на реци Тамишу, петнаест миља јужније од Идвора, близу ушћа Тамиша у Дунав. Ту сам нашао учитеље, чије је знање учинило дубок утисак на мене, нарочито њихово познавање природних наука, које су биле сасвим непознате у Идвору. Ту сам по први пут чуо како је неки Американац, који се звао Франклин, радећи са једним змајем од папира и кључем, открио да је муња отвор кроз који пролази електрична струја са облака на облак, а да грмљавина долази услед напрасне експанзије ваздуха загрејаног струјањем електричних варница кроза њ. То тумачење учитељи поткрепљивали су овде опитима на једној електричној машини, која је произвађала електрицитет помоћу трења. То нам је приказано на правој машини, која трењем производи електрицитет. То ме је усхићавало. Било је то тако ново, а тако просто, како ми се тада чинило, а тако опречно свему моме дотадањем сазнању. Када сам прве године дошао кући на летњи одмор, једва сам дочекао прву прилику да мом оцу и његовим пријатељима, који су седели пред нашом кућом у недељу после подне, и разговарали, покажем што сам ново научио. Изненадило ме је када сам приметио да се мој отац и његови пријатељи почеше зграњавати од чуда. Изгледало је као да су се погледима питали: „Каку